

Бранко М. ВРАНЕШ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 14. 1. 2021.
Прихваћен: 28. 4. 2021.

СТО ГОДИНА ТУМАЧЕЊА СУМАТРАИЗМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Суматраизам Милоша Црњанског представља један од најзаступљенијих „изама“ у српској књижевној критици. У нашем истраживању пружићемо преглед и спровести методолошку анализу приступа суматраизму у протеклом веку, од раних реакција пишчевих савременика до савремених тумача.

Кључне речи: Милош Црњански (1893–1977), *Маска* (1918), *Лирика Итаке* (1919), *Дневник о Чарнојевићу* (1921), „Суматра“ (1920), „Објашњење ‘Суматре’“ (1920), суматраизам, етеризам, модернизам, рецепција.

Прошло је сто година откако је Милош Црњански у часопису *Мисао* од 1. априла 1920. године објавио одломак из кратког романа *Дневник о Чарнојевићу* под називом „Сан (Одломак из романа: о породици Чарнојевићевој, о рату, о љубавима, и о Суматри. Писма, која јунак романа пише из болнице.)“ (Црњански 1993: 83–98). Нешто касније, Црњански је у *Српском књижевном гласнику* од 15. октобра 1920. објавио чувену песму „Суматра“ (Црњански 1920а), песму „Стење“ (Црњански 1920б) и програмски текст „Објашњење ‘Суматре’“ (Црњански 1920в). Ова четири жанровски разнолика текста из 1920. године заједно прокламују начела суматраизма Милоша Црњанског, који проистиче из поетике етеризма наговештене у драми *Маска* из 1918. године (Црњански 1994а: 45–46), песми „Етеризам“ из збирке *Лирика Итаке* (Црњански 1994б: 70) и есеју о Андрићевој књизи *Ex Ponto* из 1919. године (Црњански 1999: 273–278). Поетика суматраизма у међувремену је постала предмет бројних полемика и један од најзаступљенијих „изама“ у српској књижевној критици. Наше истраживање сузићемо из тог разлога на рецепцију првих суматраистичких текстова Црњанског.¹ Аутор ових редова одлучио се да у најкраћим цртама обради три периода у рецепцији поети-

* brankovranes@gmail.com

¹ Рефлекси суматраистичке поетике разасути су по читавом пишчевом опусу, иако су с временом мењали своје значење. У пишчевим позним делима попут „Ламента над Београдом“ и

ке суматраизма – ране реакције савременика Милоша Црњанског, критику у време обновљеног занимања за дело нашег писца током шездесетих и седамдесетих година и савремене приступе суматраизму крајем 20. и почетком 21. века. Предложу периодизацију треба схватити условно, будући да се у српској књижевној критици није толико одвијао процес разграничавања, колико профилисања и рафинирања основних идеја у вези са постиком суматраизма.

Историја суматраизма нераскидиво је повезана са историјом тумачења песничког програма Црњанског од тренутка упоредног објављивања песме „Суматра” и „Објашњења ‘Суматре’”. Околности под којима је аутопоетички коментар на једну од најважнијих песама Црњанског настао данас су толико добро познате да више не разазнајемо њихову суштину, која се крије у специфичној дијалектици поезије и критике, књижевног и академског живота. Чланак Богдана Поповића „Књижевна и уметничка политика Гласникова”, који је објављен у *Српском књижевном гласнику* од 1. октобра 1920. године, садржи неколико духовитих и дирљивих параграфа на ту тему, од посебне важности за историчаре српске књижевности и српског друштва. Пошто је констатовао да „у књижевности и уметности имају два нараштаја, старији и млађи, који су престали разумети се” (Поповић 1920: 212), Поповић износи своје виђење растуће поларизације левице и деснице у српској књижевној јавности:

Левица је отишла тако далеко да писац ових врста – који је уображавао да има отворен дух за сваку новину, који је Верлена сматрао као знатног песника још пре тридесет година, који је волео Самена још док му песме нису биле штампане у збирци, који је – прескачући многе друге примере – доцније с озбиљним интересом разматрао дела кубиста и футуриста, и држао да у њима разуме оно што је у њима разумљиво – данас осећа да понекад не разуме производе наших најмлађих песника (Поповић 1920: 212).

У Поповићевом дискурсу до изражаја долази старинска академска куртоазија универзитетског професора, која никада не може и не треба бити саввим лишена сентименталности, нарочито када открива добру херменеутичку вољу и ради на превазилажењу ограничења сопственог укуса:

Треба ли он [писац ових врста] због тога одмах да осуди те производе? Је ли сигуран да није његова кривица што те производе није разумео, и њихову евентуалну лепоту осетио? Или је опрезније прво се обратити самим песницима и умолити их да нам кажу циљеве којима теже, и да нам даду објашњења за оно што сами не разумемо? (Поповић 1920: 212–213).

Поповић се, без обзира на привидну противречност између нескромности у процени својих књижевнокритичких заслуга и скромности у односу према сопственом предмету, одлучује за решење које ће ући у српску књижевну историју:

Доследно горе изложеним разматрањима и мислима исказаним у Прогласу Уредништва, писац се наравно решио за ово последње. Он се обратио песницима и критичарима младе школе. Г. Сива Миличића, као песника, замолио је за неку врсту малог „Мани-

феста”, Г. Т. Манојловића, као критичара Младих, за теоријско и историјско образложење нових циљева и метода, а Г. М. Црњанског за коментар једној његовој песми, *Суматра*, коју је овај љубазно дао уреднику као прилог, и која уреднику није била довољно јасна. (Поповић 1920: 213)

Рани песнички програм Црњанског изгледао би сасвим другачије да један од најугледнијих српских књижевних критичара, универзитетских професора и културних делатника није, на страницама сопственог часописа, у својеврсном манифесту институционалних и личних уредничких начела, признао да песничка остварења својих супарника – није разумео. Да овог признања није било, данас вероватно не бисмо имали „Објашњење ’Суматре’”, а свакако бисмо били ускраћени за један од најсветлијих тренутака у историји српске књижевности 20. века (Вранеш 2015: 153). Спремност искусног критичара да изађе у сусрет младим књижевницима могла би се релативизовати, али чак ни у том случају тумач не би смео смести с ума да управо заслугом Богдана Поповића има шта деконструисати.²

Допринос Богдана Поповића дефинисању и конституисању суматраизма у српској књижевној јавности постаје јаснији када се упореди са реакцијама савременика Милоша Црњанског на поетички програм *Дневника о Чарнојевићу*. „Анархистички” поглед на свет писца и приповедача *Дневника о Чарнојевићу* Бранко Лазаревић је у трећем одељку чланка „Предратна и поратна причања”, који је штампан у *Српском књижевном гласнику* од 16. априла 1922. године, упоредио са психологијом „Скита, Киргиза, Татара и осталих варвара” (Лазаревић 1993: 173). Писац *Дневника о Чарнојевићу* без икаквих обзира говори о „Фицијанцу у њему” (Лазаревић 1993: 172), иако су се чак и „Фицијанац и Бушман покрили неком кожом” (Лазаревић 1993: 173). Егзотични суматраистички острвски предели очито су надахнули ове циничне опаске, које против Лазаревићеве воље откривају културолошке оквире једне епохе и револуционарност космополитизма Милоша Црњанског. Суматраистичка свеповезаност света подразумевала је велике промене на плану књижевне технике и семантике, које данас углавном узимамо здраво за готово:

Много брже и луђе него на каквом патолошком и маниачком филмском платну, иду једно за другим или за другом: жене, железнице, болнице, шуме, јадранска, средоземна, океанска острва, Борео, Сиднеј, катарке, воде, биље, смрти, ратови, вешала, дим, пољупци... све се преобразило у једну огромну лудницу чији је под ова планета а кров ово небо, и све то игра неку сумануту игру којом неки свевишњи лудак управља без икаквих мисли (Лазаревић 1993: 172).

² Милан Алексић анализирао је пропусте у резонувању критичара попут Велибора Глигорића, Драгана Јеремића и Фрање Грчевића, који су са подозрењем гледали на Поповићев однос према младим писцима (Алексић 2014: 233–235). Комуникацију са Милошем Црњанским, Сибом Миличићем и Тодором Манојловићем Богдан Поповић приказује у светлу које младе модернисте и авангардисте наизглед пацификује, а фактички препоручује за сараднике једног стабилраног књижевног часописа: „Ови Млади, у којима многи гледају разбарушене књижевне анархисте, иду у најљубазније људе које сам у нас видео, и одазвали су се са савршеном љубазношћу мојој молби. Они су ми дали тражене прилоге, прилоге који су испали пуни духа, бујне живости, и занимљивих погледа” (Поповић 1920: 213).

Међуратни модернисти и авангардисти знатно су повољније реаговали на књижевне експерименте Црњанског из двадесетих година. Милан Деди-нац је у првом броју часописа *Путеви* јануара 1922. године хвалио космизам, интуитивно осећање свеповезаности и метафизичку потребу за даљинама приповедача *Дневника о Чарнојевићу*, иако није прецизно објаснио скривене механизме суматраистичке поезике:

Све ово јер је роман г. Црњанског лирски у свакој речи, и односу, и целини, јер је израз једне безграничне интуитивне емоције и чежње свеопште носталгичне ка универзуму, ка непознатом далеком, ка нечем од чега зависимо, нама незнатом још, па ипак „што моје здравље пије”. (...) Та динамична интуиција везује се и разноси после светом неком бескрајно моћном силом кроз нове просторе доводећи у везу, кроз даљине, непознате створе, и природу, и звезде (Дединац 1993: 167).

Растко Петровић је према *Дневнику о Чарнојевићу* гајио извесне резерве, које се могу наслутити између редова есеја о кратком роману Црњанског из серије „Светски рат у страниој и нашој књижевности”. Есеј је штампан у листу *Време* од 14. децембра 1930. године. Песник *Откровења* у време објављивања књиге Црњанског „ни[је] знао да ли је вол[и] или не” (Петровић 1993: 189), а десет година касније закључује: „Да је неким случајем *Дневник о Чарнојевићу* остао необјављен неколико година, из њега би се вероватно развило снажно дело” (Петровић 1993: 191). За то је, према Растковом мишљењу, углавном крива „блага мисаоност пишчева” (Петровић 1993: 191), коју би савремени критичар несумњиво довео у везу са „[и]деј[ом] ‘суматризма’” (Петровић 1993: 191). Растков поглед на суматраистичку поезику испуњен је амбивалентностима, које долазе до изражаја у тумачењу сна Петра Рајића:

Толико је уништен и оболео већ тај човек да један други, седећи крај њега, будећи га непрестано из сна, који је топлење у кошмар и у одмор истовремено, убеђује га у такав очајни, замишљени и немогући апсолут, грлећи његову полузаспалу и врелу главу. Ништа не објашњава тај моменат и ничему не води, а ипак је, и можда баш зато, најсублимније место у целој књизи. Један огромни идеализам, врховни и бесциљни, диже се тад из те страховито песимистичне књиге (Петровић 1993: 191).

Рана рецепција поезике суматраизма припремила је терен за синтетичке огледе у време обнављања интересовања за књижевно дело Милоша Црњанског током шездесетих и седамдесетих година прошлог века. У огледу „Обзори суматраизма”, који је објављен у оквиру зборника радова *Књижевно дело Милоша Црњанског* из 1972. године, Мате Лончар дао је преглед основних својстава суматраистичке поезике. Са њима кореспондирају наслови потпоглавља Лончаревог огледа, као што су „Темељна визија”, „Антитеза”, „Универзална прожетост”, „Романтични стил”, „Интуитивни сраз”, „Корелације”, „Озарење”, „Експресија складности”, „Козмички узлет изнад збиље”, „Магија љубави”, „Метафорични низови”, „Поетске равни”, „Склад опрека у метафори”, „Тензија симбола” (Лончар 1972: 102–117). Обавештени читалац лако ће у овом низу „значајки пјесничког ‘сустава’ суматраизма” (Лончар 1972: 103), које нису увек морале бити разматране у оквиру посебних категорија, препознати терминологију савремених тумача ране поезике Црњанског. Суматраистичка визија свеопште повезаности песника „ослобађа (...)

немоћи и трагике људскога живота у хаосу свијета” (Лончар 1972: 103), она је „антитеза тмури и сумору јаве”, својеврсна „илузиј[а] Спаса” (Лончар 1972: 104), „израз поетског озарења” (Лончар 1972: 106), „завјет смисла животног опстанка” (Лончар 1972: 106), „чежња за далеким просторима склада, иреалног мира и безграничне утјехе” (Лончар 1972: 109), „метафизички закон корелације која нагиње трансценденцији” (Лончар 1972: 114). Лончарева анализа могла би се критиковати зато што недовољно прецизно објашњава унутрашњу повезаност основних одлика суматраизма, то јест логику суматраистичког система мишљења, али у том погледу Лончар није био, нити је до данас остао усамљен.³

Један од главних доприноса Џацићеве монографије *Простори среће у делу Милоша Црњанског* из 1976. године састоји се у богатству асоцијација које у овом критичару побуђују утопијски суматраистички предели. У питању су, према Џацићевом мишљењу, „посебно обликовани простори са различитим географским ознакама, али са јединственом менталном стварношћу уграђеном у поредак слика имагинације” (Џацић 1976: 11). Џацић је истовремено сузио тумачење суматраистичких топоса на идеалне просторе који постоје искључиво унутар човекове маште и драстично проширио хоризонт разумевања суматраистичке поезике у оквирима далекоисточне, античке, средњовековне, ренесансне и модерне културне традиције. Само у првом одељку „*Terra borealis*”, који заузима укупно седам страница Џацићеве монографије, ређају се имена Марсела Пруста, Мишела де Монтења, Пола Елијара, Артура Рембоа, Алберта Ајнштајна, Бертранда Расела, Блеза Паскала, Андре Бретона, Аристотела, Сенеке, Гастона Башлара, Јоакима Флоре, Томаза Кампанеле, Дантеа, Луке Кранаха, Питера Бројгела Старијег, Ернста Блоха, Рембранта, Ван Ајка, Леонарда да Винчија, Гетеа (Џацић 1976: 11–17). Пролиферација књижевноисторијских, културних и теоријских референци у Џацићевој монографији проистиче из жеље критичара да каже све, мада је у том процесу лако изгубити из вида једно, можда и најзначајније, својство суматраистичке поезике. Из узаврелог мноштва Џацићевих асоцијација помаљају се обриси онтологије суматраизма, која почива на рембоовској претпоставци да је прави живот негде „другде” (Џацић 1976: 14, 79).

Посебно важну, премда релативно уску, област рецепције суматраизма у другој половини 20. века чине истраживања онтолошке и метафизичке димензије раног стваралаштва Милоша Црњанског. Радомир Константиновић је у студији о Црњанском, која је првобитно штампана у седмој свесци *Трећег програма* за 1970. годину и потом прештампана у првом тому *Бића и језика* 1983. године, дошао до темељних увида у онтологију суматраизма.

³ У критици се поезика суматраизма најчешће поистовећује с концептом свеопште повезаности, која има атараксично дејство (Мишић 1956: 168; Ристић 1966: 166–168; Милошевић 1966: 22–23; Лончар 1972: 103–118; Џацић 1976: 49–52; Велмар-Јанковић 1978: XXVIII; Јоковић 1995: 39; Глушчевић 1996: 28; Петров 1997: 93; Петровић 2008: 174; Раичевић 2010а: 135, 142; Недић 2011: 250; Ковач 2012: 150; Стојановић Пантовић 2013: 61; Кошничар 2013: 113; Татаренко 2014: 296; Раичевић 2014: 311; Стојановић Пантовић 2014: 324; Лазић 2015: 279). Разлози из којих идеја свеопште повезаности суматраисти пружа утеху углавном се подразумевају или доводе у везу са излечењем „од болести отуђене егзистенције” (Џацић 1976: 76).

Константиновићево тумачење заснива се на хегелијанском схватању духа и хајдегеријанском поимању бивствовања, без обзира на идеолошку позадину и дискурзивну дифузност студије о Црњанском из 1970. године:

Трансцендентализам Црњанског, заснован на начелу разарања као једином начелу стварања, и посредством смрти свега датаг а на путу ка идеалном, као апсолутном, јесте техника самога овога не-света у коме биће једино кроз туђост, и једино кроз овакво разарање, путем ка не-бићу, може себе да тражи, понављајући тако, својим душевним ставом, сами „став“ овога туђег света, и начело сопствене туђости усвајајући као своје сопствено, и врховно, начело, то биће које у растварању света, његове материје, његових облика, проналази једно ново стварање, оно стварање слободе (од материје, од облика), или оно стварање бескраја, коме се овај песник ту негде, у рововима, на фронту, у тој основној својој литерарној школи, био посветио (Константиновић 1983: 353–354).

Константиновић проглашава „новоромантичарски“ дух раног стваралаштва Црњанског за дух негације стварности, који у хегелијанском маниру напоследку „негира и самог себе“ (Константиновић 1983: 402). Потрага младог писца за недосежним суматраистичким даљинама подразумева „свест о комичности те пустоловине“ (Константиновић 1983: 403), па је тако „*апсолутни идеализам анархизма (...)* осуђен на гротескност“ (Константиновић 1983: 383). Онтологија суматраизма истовремено се може довести у везу са основним претпоставкама Хајдегерове онтологије, која почива на тумачењу заборав битка (Хајдегер 1985: 1), разлике између бивствовања и бивствујућег, то јест идентификације битка и ништења (Хајдегер 2003: 96–112), инверзије категорија блиског и далеког (Хајдегер 1982: 104, 119). Константиновић у студији о Црњанском на сличан начин говори о „туђост[и]“ бића у модерном свету (Константиновић 1983: 353), откривању бића „посредством смрти свега датаг“ (Константиновић 1983: 353), изједначава биће са „не-бићем“ (Константиновић 1983: 353) и проналажењем „бескраја (...) ту негде“ (Константиновић 1983: 354).⁴ Могли бисмо једино поставити питање да ли Константиновић тумачи суматраизам Милоша Црњанског у истој оној мери у којој истражује крајње последице сопствене методологије тумачења.

Главна предност и главни недостатак интерпретације метафизичког вида стваралаштва Милоша Црњанског из пера Николе Милошевића у односу на Константиновићево истраживање онтологије суматраизма састоји се у прегледности и проверивости изнетих закључака. Милошевић у својој

⁴ Последњу ставку паралеле са Хајдегером детаљније смо објаснили у докторској дисертацији: „Константиновић имплицира да свакодневицом Црњанског влада нека врста хајдегеријанског заборав битка, која се испољава у отуђености, јези или страху од самих основа постојања: «Страх` да се призна` љубав за *далека острва*, за врхове Урала, за изабарање Суматре усред света, јесте страх да се призна љубав бића за биће, *страх бића од бића* које, туђе себи у свету, јесте овај не-свет, та далека острва.» ([Константиновић] 1983: 364). Хајдегер у више наврата истиче како је модерном човеку заокупљеном техником појам битка постао *далек*. Искусити чудо постојања у основи значи препознати ову *даљину* у наизглед блиским стварима или, Хајдегеровим речима из есеја *Ствар (Das Ding)*, схватити да «[б]лизина чува даљину» ([Хајдегер] 1982: 119). У опусу Црњанског то се, према Константиновићу, чини «посредством (...) *празнине* коју открива *даљина у блиском*, и која води *далеком* као једино свом, и *једино блиском*» ([Константиновић] 1983: 359 – курзив је наш) (Вранеш 2017: 85). Списак јединица из парентеза у оквиру цитата може се пронаћи у приложеној литератури.

интерпретацији суматраизма премешта тежиште са фундаменталног онтолошког питања о *смислу* битка на аксиолошко питање о *смислености* бивствовања. Праве сразмере поменуте промене истраживачког фокуса јасно се могу сагледати на примеру Милошевићевог тумачења *Дневника о Чарнојевићу* из 1970. године (Милошевић 1970), премда још у предговору *Сеобама* из 1966. године Милошевић описује „аксиолошки, универзални став према свету” јунака Милоша Црњанског (Милошевић 1966: 30). Од прве до последње реченице кратког романа Црњанског нижу се, према Милошевићевом мишљењу, универзални искази, који одреда указују на „бесмисленост постојања” (Милошевић 1970: 94). Иморалистички ставови приповедача *Дневника о Чарнојевићу* представљају један вид овог „аксиолошког песимизма” (Милошевић 1970: 66), док искази о пролазности времена сачињавају незнатно другачију врсту „аксиолошког резимеа” (Милошевић 1970: 92). У том контексту „пантеистичка’ утеха протумачена је делимично као средство неуспеле одбране од једног горког сазнања, а делимично, опет, као специфичан вид резигнације” (Милошевић 1970: 78).

Аксиолошки приступ проблему егзистенције представља основ готово свих савремених тумачења суматраизма, која се од Милошевићевог разликују по томе што углавном не проблематизују могућност „пантеистичке утехе” у раним делима Црњанског (Глушчевић 1996: 27; Петковић 1996: 130–131; Петровић 2008: 174; Лазић 2015: 265). Чак и они критичари који су отворено полемисали са Николом Милошевићем, прихватили су аксиолошко тумачење суматраистичког одговора на безвредност и бесмисленост бивствовања. Суматраизам за Петковића, као и за Милошевића, представља својеврстан „вредносни став” (Петковић 1996: 131). Премда у првој реченици *Дневника о Чарнојевићу* „негативно вреднује живот” (Петковић 1996: 130), Петар Рајић посредством свог суматраистичког двојника „дослућује нови смисао људског постојања” (Петковић 1996: 130–131). Удвајање приповедача кратког романа Црњанског проистиче из двоструке, условно речено феноменалне и ноуменалне, структуре суматраистичког погледа на свет (Петковић 1996: 128). Питање двојништва положено је на овај начин у средиште Петковићеве студије, и то не само зато што представља један од најстаријих проблема у тумачењу поетике суматраизма (Дединац 1993: 167; Џацић 1976: 62–83). Исто питање довело је до Петковићевог, макар и привидног, разлаза са Милошевићевим тумачењем кратког романа Црњанског:

Када озбиљни стручњаци за књижевност редовно греше у тако простој ствари као што је име главног јунака романа, онда нам та грешка понешто може казати не само о њима него и о роману. Неки тумачи првог романа Милоша Црњанског, *Дневника о Чарнојевићу*, главног јунака упорно називају Чарнојевићем. Он има, као што је познато, улогу приповедача (...) Али се не зове Чарнојевић, него – као што нам је једном то и изричито речено – Петар Рајић (Петковић 1996: 123).

Из фусноте сазнајемо да се полемички интонирана запажања с почетка Петковићевог огледа „Сан Вука Исаковича: о песничкој структури *Сеоба*” превасходно односе на Николу Милошевића, који је прешао преко бројних „наговештај[а] да Чарнојевић није засебно лице, него Рајићев двојник” (Пет-

ковић 1996: 124). Петковићева исправка „превида” Николе Милошевића, која се састоји у суштинском изједначавању и номиналном раздвајању Рајићевог и Чарнојевићевог лика, одавно чини опште знање готово сваког студента и тумача српске књижевности. Утолико је теже поново се вратити изворном тексту *Дневника о Чарнојевићу* и признати да смо „у тако простој ствари као што је име главног јунака романа” (Петковић 1996: 123) готово сви погрешили.

Тумачење имена приповедача кратког романа Црњанског и суматраисте из сна Петра Рајића заснива се на одломку из писма које главни јунак упућује неименованом адресату из краковске болнице:

Па ипак, драги мој, како беше страшно оно што причаше о својој мајци. Она је једнако прала и рибала под. Дед, отац, браћа, сви су били пијани; било је страшно слушати како једино та жена у породици ради, риба под и спасава их, и буди их мамурне пред зору. Она је плаћала дугове, она га је школовала, отац му беше писар. Кад причаше о њеној коси седој, мени се учини да сновиам, толико је личила на моју мајку. Ах, никад не могу да заборавим ту жену. Она није била никад заљубљена, њу никад нико није миловао, тукли су је, мамили је, пијани и обесни, и она је једнако рибала под. Његов отац беше весео човек, као и мој.

– Драги мој, јесте ли слушали за мога оца? ... питајте за његово име по манастирима сремским, свуд га знају, питајте само за дрвара Егона Чарнојевића, за оног што је и зими и лети носио бели шешир. Он је ретко долазио кући, продавао је коње у Влашкој, и говорио је да тамо жене имају нарочити „вкус”. Он је ретко био код куће, волео је туђину као и ја (Црњански 1996: 158–159).

Горана Раичевић истакла је у *Коментарима Дневника о Чарнојевићу Милоша Црњанског* из 2010. године читав низ противречности које уобичајено тумачење наведеног одломка повлачи. У поменутом одломку, према Петковићевом мишљењу, Рајићев суматраистички двојник „изјављује да му се отац зове Егон Чарнојевић” (Петковић 1996: 124).⁵ У првом пасусу читалац, насупрот томе, сазнаје да је отац суматраисте из Рајићевог сна био „писар” (Црњански 1996: 158), а у другом да је Егон Чарнојевић „продавао (...) коње у Влашкој” (Црњански 1996: 159). У питању су два човека са различитим занимањима, те стога Егон Чарнојевић ипак не може бити отац безименог суматраисте (Раичевић 2010а: 124). Реченицу „Драги мој, јесте ли слушали за мога оца?” (Црњански 1996: 159) из другог пасуса могао је изговорити само приповедач романа Петар Рајић, који се истом апострофом служи у читавом писму (Раичевић 2010а: 124). Горана Раичевић одатле с правом закључује да „[Г]лавни јунак, наратор, јесте и Чарнојевић и Рајић, док је Далматинац-суматраиста остао безимен” (Раичевић 2010а: 125).⁶ Властита именица „Чарнојевић” означава „можда надимак Егонов, или име по оцу, онако како се очество чува у руским именима, али и симбол који га чини припадником пречанских Срба” (Раичевић 2010а: 125).

⁵ Дединац такође помиње „причања сина Егона Чарнојевића”, који је заправо „Раићев double, човек његових узбурканих мисли, визионаран и безгранично осећајан свечовечански, етеричан и носталгичан” (Дединац 1993: 167).

⁶ *Дневник о Чарнојевићу* носио је у раним фазама израде називе *Живот комедијаша Чарнојевића* и *Младост ученог господина Чарнојевића* (Тешић 1993: 114), који из другог угла потврђују тезу да се Чарнојевићево име из коначног наслова романа суштински тиче Петра Рајића.

Све запаженију улогу у савременим тумачењима раног песничког програма Црњанског играју позната питања односа суматраизма према културној и књижевној традицији. Далекоисточна традиција при томе представља вероватно најчвршћи ослонац при тумачењу суматраистичке поезије, то јест начина на који се механизам деловања суматраистичке утехе одвија на „хоризонталној” и „вертикалној” равни ране поетике Црњанског.⁷ Тумачење „нихилистичког односа песника према властитој егзистенцији” и „негативистичке утехе” (Раичевић 2005: 96), које се суштински подудара са интерпретацијом *Дневника о Чарнојевићу* из пера Николе Милошевића,⁸ Раичевић надограђује референцама на елементе будистичке традиције у суматраистичком песничком програму:

Тако се замена људског живота животом несвесне природе, која је кулминирала у нирванистичком очишћењу „Суматре” – чије спокојство проистиче из спознаје о невидљивим везама између људске егзистенције и природних феномена – може тумачити као израз једног будистичког, у суштини антирелигиозног става. Зато „Суматра” јесте израз нирванистичке мирноће која почива на поништавању субјекта, односно његове телесне, земаљске егзистенције, и израз његовог поистовећења са светом, утапања у тај свет, а не епифанијско прочишћење, утеха божанског објављења, веровање у нешто ван коначности смрти (Раичевић 2005: 95).

Подједнако важно тумачење књижевноисторијског и културноисторијског „порекла” суматраизма, које има највише значаја за разумевање суматраистичке прозе, тиче се целоживотне фасцинације Милоша Црњанског фигуром Дон Кихота. Готово читав век након полемичке опаске Велибора Глигорића да се писац *Дневника о Чарнојевићу* заједно са другим модерним писцима у својим делима „донкихотише” (Глигорић 1993: 139), Предраг Петровић повукао је паралелу између Рајићеве и Дон Кихотове „опсесиј[е] за читањем романа” (Петровић 2008: 181). Петровић стога поставља питање: „Ако су витешки романи били медијатори жеље Алонса Кихана да постане витез-луталица Дон Кихот, да ли је литература посредовала и Рајићеву визију имагинарног двојника и утопију суматраистичког мира и утехе?” (Петровић 2008: 183–184). Петровићева паралела успоставља се преваходно на нивоу структуре романа, премда обухвата поређење између лика безименог суматраисте и фигуре Дон Кихота из истоимене опере Жила Маснеа (Црњан-

⁷ Зоран Глушчевић у слици света Црњанског разликује „магијско-утопијску хоризонталу”, то јест идеју свеопште повезаности која појединца штити од изолованости, и „звездано-стеричну вертикалу”, то јест стремљење ка метафизичким висинама које битисању дају смисао (Глушчевић 1996: 27–28).

⁸ Раичевић у студији „Суматраизам – у трагању за земаљском срећом” из 2014. године успоставља дистинкцију између „физичког” и „метафизичког” концепта суматраизма (Раичевић 2014: 311), која се не би могла дословце применити на студије Николе Милошевића из шездесетих и седамдесетих година. „Филозофску димензију” дела Црњанског, коју је накнадно преименовао у „метафизички вид” стваралаштва великог писца, Милошевић у то доба изједначава са универзалним аксиолошким исказима о (без)вредности човековог постојања на овом свету (Милошевић 1966; Милошевић 1970; Милошевић 1978). Тек у студији „Психолошка и метафизичка равна у прози Милоша Црњанског” из 1996. године Милошевића ће интересовати „трансценденција као жудња не као реализација” (Милошевић 1996: 109).

ски 1996: 165; Петровић 2008: 182).⁹ Ми смо са своје стране настојали да одговоримо на питање *зашто* се безимени суматраиста и приповедач кратког романа Црњанског пореде са Дон Кихотом (Вранеш 2021: 37–75). Потрага приповедача *Дневника о Чарнојевићу* за „правим” животом, који се крије у недосежним даљинама, суштински представља донкихотски пројекат.¹⁰ Сличност између поетике суматраизма и донкихотског погледа на свет проистиче из дуготрајног интересовања Милоша Црњанског за традицију западноевропског витештва. У сржи суматраизма крије се донкихотска реакција на витешке идеале етериста из есеја Милоша Црњанског о Андрићевој књизи *Ex Ponto*, који су песничким саборцима из читавог света били „обвезани, као крстоноше [крсташи] Христовом гробу, преко гора и мора, ма да га никад не сагледаше” (Црњански 1999: 274).

Нешто од анахроне вере у комуникацију са писцима и критичарима из различитих епоха управљало је нашим напорима да оцртамо главне линије тумачења једне од најзапаженијих поетика на овим просторима у протеклом веку. Ма колико такви напори у крајњем исходу били узалудни, а они који их на себе преузму препуштени на милост и немилост донкихотске судбине, неопходност повремених „пресека стања” унутар хуманистичких дисциплина је очигледна. Такви пресеци служе систематизовању знања и неговању културе дијалога, која подразумева отвореност према критици сопствених и туђих становишта. Они никада не могу пружити потпуну слику историје и методологије разумевања проблема, која се након сто година тумачења суматраизма тешко може представити чак и у облику каталога.¹¹

⁹ Алузије на Дон Кихота у кратком роману Црњанског представљају за Петровића „поетичке фигуре које упућују на разноврсна удвајања, претапања фикционалног и стварносног, те, коначно, наглашавају позицију читања и имагинације као могућег изласка или уточишта од историје” (Петровић 2016: 90–91).

¹⁰ Дон Кихот у Масневој опери, штавише, поклања Санчу Панси „острво Снова” (Каин 1911: 78 – прев. Б. В.) У оригиналу: „l’île des Rêves”.

¹¹ Упоредити рекапитулацију основних смерова тумачења суматраизма из наше докторске дисертације: „Критичари су у суматраистичким пишчевим ставовима и делима препознали књижевне одјеке Бодлера ([Ристић] 1966: 166; [Лончар] 1972: 101, 107; Петковић 1996: 126–127; Раичевић 2013: 127–128; Раичевић 2014: 312), Флобера (Јовић 1996: 83–85; Томић 2004; Петровић 2008: 168–170; [Елез] 2014), Казанове (Раичевић 2010а: 76–78), Достојевског (Петровић 2008: 184–185), Хесеа (Стојановић Пантовић 2011: 103–108), Шелија (Угреновић 2013: 46), Унамунa (Лазих 2015: 279–287), Тракла (Јовић 1996: 81–82), Џојса (Ђурић 2014: 195), Сиба Миличића (Петковић 2010: 125–126), затим филозофске идеје Лао Цеа (Џаџић 1976: 35; [Константиновић] 1983: 360, 391; Јамасаки 2014), Платона (Угреновић 2013: 26–31), Шелинга (Ковач 2012: 160–161), Шопенхауера (Раичевић 2014: 313), Ничеа (Петров 1997: 125–126; Раичевић 2014: 316–318; Гвозден 2014: 128–129), Бергсона ([Лончар] 1972: 97; Стојановић Пантовић 2014: 325; Лазих 2015: 271), Јунга (Милошевић 1996: 109–110; Раичевић 2010а: 142; Стојановић Пантовић 2014: 325), Берђајева и Соловјова (Угреновић 2013: 32–63). Уочене су сличности суматраизма са мисаоним системима попут будизма (Џаџић 1976: 32–42; Раичевић 2005: 92, 95; Раичевић 2014: 313, 315; Јамасаки 2014; Лазих 2015), мистицизма (Шмитран 1996: 208), пантеизма (Батушић 1993: 183; Милошевић 1970: 75, 78; Стојановић Пантовић 2014: 330), езотерије (Глушчевић 1996: 24), античке филозофије (Угреновић 2013: 26–31; Раичевић 2014: 311–312), неоплатонизма (Угреновић 2013), руске религиозне филозофије (Угреновић 2013: 32–63), религиозног атеизма (Милошевић 1996: 109–110; Петров 1997: 68–69; Јерков 2010: 284–285; Гвозден 2014), ниҳилизма (Лазаревић 1993: 173, 176–177; Илић 1993: 187; Игњатовић 1972: 84; Џаџић 1976: 69–70, 75–80; [Константиновић] 1983: 350, 356, 358; Милошевић 1970: 75–78; Раичевић 2005: 96; Раичевић 2014: 311–320), психоанализе (Раичевић 2010б: 72, 78–82) или

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић 2014: М. Аврамовић, Две Суматре: Милош Црњански и Небојша Васовић, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет, Матица српска, 452–465.
- Алексић 2014: М. Алексић, *Богдан Поповић и српска књижевност*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Батушић 1993: С. Батушић, Два човјека, у: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”, 181–184.
- Брајовић 2005: Т. Брајовић, Иронијски песник Милош Црњански, у: Т. Брајовић, *Облици модернизма*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 83–92.
- Велмар-Јанковић 1978: С. Велмар-Јанковић, Песник тренутка који нестаје, у: М. Црњански, *Сабране песме*, Приредила Светлана Велмар-Јанковић, Београд: СКЗ, V–XXXV.
- Владушић 2011: S. Vladušić, *Crnjanski, megalopolis*, Beograd: Službeni glasnik.
- Вранеш 2015: Б. Вранеш, Скерлићева критика модернизма и менталитет (српске) књижевне критике, у: М. Вуксановић (ур.), *Јован Скерлић данас*, Београд: САНУ, 145–156.
- Вранеш 2017: Б. Вранеш, Крај модерног: витешки идеал у обликовању савременог српског и светског романа, Докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду.

социјализма (Игњатовић 1972: 90; Глушчевић 1996: 26–27). Суматраизам се доводио у везу са романтичарском (Батушић 1993: 183; [Лончар] 1972: 104; [Константиновић] 1983; Угреновић 2013: 47), симболистичком (Грчевић 1985: 527–528; Вучковић 2011: 157; Стојановић Пантовић 2011: 98), футуристичком ([Лончар] 1972: 96; Лазић 2015: 267), надреалистичком ([Лончар] 1972: 101; Лазић 2015: 265–266), експресионистичком ([Лончар] 1972: 95–98; Петковић 1996: 127–128; Јовић 1996: 80; Стојановић Пантовић 2011: 98, 104; Вучковић 2011: 155–170) или авангардном поетиком (Петровић 2008: 174–196), па и са српским песничтвом деведесетих година (Стојановић-Пантовић 1998; Аврамовић 2014: 456–465). Очигледно широког песничког и мисаоног међународног замаха, песничко ‘учење’ Црњанског ухватило се, према суду критичара, у коштац са проблемима рата (Игњатовић 1972: 83; Цацић 1976: 43–51, 62–65, 80–81; [Константиновић] 1983: 351, 354–355; Милосављевић 1996: 203; Брајовић 2005: 83–84; Микић 2005: 112; Петровић 2008: 179; Петровић 2016: 84), урбаности ([Владушић] 2011: 63; Стојановић Пантовић 2013: 61–62, 65; Стојановић Пантовић 2014: 328), утопије (Цацић 1976), мита (Радин 1996), палингенезије (Шмитран 1996), (ал)хемије (Раичевић 2014: 314), интертекстуалности (Петровић 2008: 183–184; Татаренко 2014: 300), политике (Игњатовић 1972: 82; Гвозден 2014: 130), еротике ([Јерков] 2010: 278; Раичевић 2010б: 72–82; Угреновић 2013; Раичевић 2013: 133–135; Стојановић Пантовић 2014), ироније (Игњатовић 1972: 83; [Константиновић] 1983: 383–407; Милошевић 1970: 71–73, 86–95; Брајовић 2005: 83–92), аутофикције ([Елез] 2014; Лазић 2015: 275), идентитета (Петковић 1996: 123–125; Петковић 2010; Петровић 2008: 174–179, 184; Раичевић 2010а: 124–125; Стојановић Пантовић 2011: 108; Ковач 2012: 160–161, 175, 182; Лазић 2015: 275–279), рода (Стојановић Пантовић 2011: 102–103, 106), нације (Ковач 2012: 169). Суматраизам је, према мишљењу тумача, био у дослуху са појединим претпоставкама Ајнштајнове теорије релативитета, попут постојања мноштва паралелних светова у зависности од тачке посматрања (Петковић 1996: 110–112), па чак и предвидео поједине аспекте теорије хаоса, попут ‘ефекта лептира’ (Кошничар 2013: 112–115)” (Вранеш 2017: 45–47). Списак јединица из парентеза у оквиру цитата може се пронаћи у приложеној литератури.

- Вранеш 2021: В. Vraneš, *The Knights of Modernism: The Chivalric Ideal in the World Novel of the Twentieth Century*, Berlin; Heidelberg: J. B. Metzler.
- Вучковић 2011: Р. Вучковић, *Поетика српске авангарде: експресионизам*, Београд: Службени гласник.
- Гвозден 2014: В. Гвозден, Религија без наде: поезија Милоша Црњанског и заједница, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет; Матица српска, 122–133.
- Глушчевић 1996: З. Глушчевић, Магијско-утопијска хоризонтала и звезда-но-етерична вертикала у новој слици цвета Милоша Црњанског, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 21–33.
- Грчевић 1985: Ф. Грчевић, Обликовања симболистичке прозе, у: П. Палавестра (ур.), *Српски симболизам: типолошка проучавања*, Београд: САНУ, 509–532.
- Ђурић 2014: М. Ђурић, Фигура Уликса у поезији и поетици Милоша Црњанског, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет; Матица српска, 189–203.
- Елез 2014: V. Elez, Le journal et son double: *Novembre* de Gustave Flaubert et *Le Journal de Tcharnoïevitch* de Miloš Tsernianski, у: А. Marčetić, I. Grell, D. Dušanić (прir.), *Penser l'autofiction: perspectives comparatistes = Preispitivanja: autofikcija u fokusu komparatistike*, Beograd: Filološki fakultet, 113–121.
- Игњатовић 1972: Д. С. Игњатовић, *Дневник о Чарнојевићу* или нихилизам као упозорење, у: П. Палавестра, С. Радуловић (ур.), *Књижевно дело Милоша Црњанског*, Београд: Институт за књижевност и уметност; БИГЗ, 75–92.
- Илић 1993: А. Илић, Суматраизам Милоша Црњанског, у: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”, 185–188.
- Јамасаки 2014: К. Јамасаки, Лао Це и поезија Милоша Црњанског, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет; Нови Сад: Матица српска, 514–528.
- Јерков 2010: А. Jerkov, *Smisao (srpskog) stiha: knjiga prva: de/konstitucija*, Beograd, Požarevac: Institut za književnost i umetnost; Centar za kulturu.
- Јовић 1996: Б. Јовић, Поетика Милоша Црњанског – два страна утицаја, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 77–87.
- Јоковић 1995: М. Јоковић, Лирска дистанца као израз носталгије за апсолутом, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане 23/1*, 29–40.

- Каин 1911: Н. Cain, *Don Quixote: Heroic Comedy in Five Acts*, English Version by Claude Aveling, Composed by J. Massenet, New York, Paris: G. Schirmer, Heugel et Cie.
- Ковач 2012: З. Ковач, *Поетика Милоша Црњанског*, Београд: Службени гласник.
- Константиновић 1983: R. Konstantinović, Miloš Crnjanski, u: R. Konstantinović, *Biće i jezik: u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka: 1*, Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 349–407.
- Кошничар 2013: С. Кошничар, Поетика Милоша Црњанског, интертекстуална цитатност и ефекат лептира, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/2, 109–124.
- Лазаревић 1993: Б. Лазаревић, Предратна и поратна причања (3), у: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”, 171–177.
- Лазих 2015: Ј. Лазих, Сан Петра Рајића у *Дневнику о Чарнојевићу* као авангардни манифест суматраизма, у: Б. Јовић, Ј. Новаковић, П. Тодоровић (ур.), *Авангарда: од даде до надреализма*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Музеј савремене уметности, 261–291.
- Лончар 1972: М. Lončar, *Obzori sumatraizma*, П. Палавистра, С. Радуловић (ур.), *Књижевно дело Милоша Црњанског*, Београд: Институт за књижевност и уметност, БИГЗ, 93–118.
- Микић 2005: Р. Микић, Прича, сан и манифест. Један поглед на *Дневник о Чарнојевићу*, у: М. Ломпар (прир.), *Књига о Црњанском*, Београд: СКЗ, 98–129.
- Милосављевић 1996: П. Милосављевић, Дискурс романа *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 199–206.
- Милошевић 1966: N. Milošević, *Filozofska dimenzija književnih dela Miloša Crnjanskog (predgovor)*, u: M. Crnjanski, *Seobe: I, Sabrana dela Miloša Crnjanskog*, Knjiga prva, Beograd, Novi Sad, Zagreb, Sarajevo: Prosveta, Matica srpska, Mladost, Svjetlost, 9–107.
- Милошевић 1970: Н. Милошевић, *Роман Милоша Црњанског*, Београд: СКЗ.
- Милошевић 1978: N. Milošević, *Metafizički vid stvaralaštva Miloša Crnjanskog*, u: *Zidanica na pesku: književnost i metafizika: Crnjanski, Desnica, Nastasijević, Lalić, Andrić, Selimović*, Beograd: Slovo ljubve, 7–58.
- Милошевић 1996: Н. Милошевић, Психолошка и метафизичка раван у прози Милоша Црњанског, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 107–113.
- Мишић 1956: З. Мишић (прир.), *Антологија српске поезије*, Нови Сад: Матица српска.
- Недић 2011: М. Недић, *Стилска преплитања: студије и огледи о српској прози друге половине XIX и прве половине XX века*, Београд: Службени гласник.

- Петковић 1996: Н. Петковић, *Лирске епифаније Милоша Црњанског*, Београд: СКЗ.
- Петковић 2010: Н. Петковић, Је ли стварно постојао Чарнојевић?, у: Н. Петковић, *На извору живе воде: из оставштине*, Изабрао и приредио Драган Хамовић, Београд: Завод за уџбенике, 123–126.
- Петров 1997: А. Петров, *Поезија Црњанског и српско песништво*, Београд: Signature.
- Петровић 2008: П. Петровић, Где су гробови старих романа? *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, у: П. Петровић, *Авангардни роман без романа: поетика кратког романа српске авангарде*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 159–196.
- Петровић 2016: П. Петровић, *Лирика Итаке: између одисејевског и донкихотовског гласа*, у: П. Петровић, *Између музике и смрти: огледи о модерничкој поезији*, Београд: Службени гласник, 79–93.
- Петровић 1993: Р. Петровић, Милош Црњански: Дневник о Чарнојевићу, у: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”, 189–192.
- Поповић 1920: Б. Поповић, Књижевна и уметничка политика „Гласникова”, Београд: *Српски књижевни гласник: нова серија* 1/3 (1. октобар), 210–213. https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik 23.11.2020.
- Радин 1996: А. Радин, Суматраистичка и митска слика света: на примеру *Сеоба* Милоша Црњанског, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 181–188.
- Раичевић 2005: Г. Раичевић, *Есеји Милоша Црњанског*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Раичевић 2010а: Г. Раичевић, *Коментари Дневника о Чарнојевићу Милоша Црњанског*, Нови Сад: Академска књига.
- Раичевић 2010б: Г. Раичевић, *Кротитељи судбине: о Црњанском и Андрићу*, Београд: Алтера.
- Раичевић 2013: Г. С. Раичевић, *Лирика Итаке* између бодлеризма и авангарде, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/2/1, 125–136.
- Раичевић 2014: Г. Раичевић, Суматраизам – у трагању за земаљском срећом, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет, Матица српска, 310–322.
- Ристић 1966: М. Ristić, *Seobe. Miloš Crnjanski: Seobe, roman*. Beograd, 1929. Izdavačka knjižara Gece Kona, u: М. Ristić, *Prisustva: Aleksandar Vučo, Milan Dedinac, Miroslav Krleža, Miloš Crnjanski, Rastko Petrović, Antun Branko Šimić, Paul Eluard*, Beograd: Nolit, 161–168.
- Стојановић-Пантовић 1998: Б. Стојановић-Пантовић, *Наслеђе суматраизма: поетичке фигуре у српском песништву деведесетих*, Београд: Рад.

- Стојановић Пантовић 2011: Б. Стојановић Пантовић, Идентитет и суматраизам: једно другачије читање *Дневника о Чарнојевићу*, у: Б. Стојановић Пантовић, *Распони модернизма: упоредна читања српске књижевности*, Нови Сад: Академска књига, 98–108.
- Стојановић Пантовић 2013: Б. Стојановић Пантовић, Призматичност појма суматраизам: експресионистичка варијанта Милоша Црњанског, Нови Сад: *Летопис Матице српске* XLIV/115, 61–70.
- Стојановић Пантовић 2014: Б. Стојановић Пантовић, Топос еротике и суматраистички принцип одуховљења у *Лирици Итаке* Милоша Црњанског, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет, Матица српска, 323–331.
- Татаренко 2014: А. Татаренко, Поезија као исповест нове вере: о суматраизму Милоша Црњанског, у: Д. Хамовић (ур.), *Милош Црњански: поезија и коментари*, Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет, Матица српска, 292–309.
- Тешић 1993: Г. Тешић, Белешке уз *Дневник о Чарнојевићу*, у: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”, 211–212.
- Томић 2004: Ј. Томић, *Новембар* Гистава Флобера и *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског – једна могућа паралела, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 33/2, 401–405.
- Угреновић 2013: А. Угреновић, (Нео)платонистичка концепција љубави у делима Милоша Црњанског (*Лирика Итаке*, *Приче о мушком*, *Дневник о Чарнојевићу*, *Љубав у Тоскани*, *Сеобе*, *Друга књига Сеоба*), Велика Плана: *Наш траг: часопис за књижевност, уметност и културу* XX/3–4 (децембар), 26–65.
- Хајдегер 1982: М. Heidegger, *Mišljenje i pevanje*, Izabrao i preveo Vožidar Zec, Београд: Nolit.
- Хајдегер 1985: М. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Preveo Hrvoje Šarinić, Zagreb: Naprijed.
- Хајдегер 2003: М. Хајдегер, *Путни знакови*, Предео Божидар Зец, Београд: Плато.
- Црњански 1920а: М. Црњански, Суматра, Београд: *Српски књижевни гласник: нова серија* I/4 (15. октобар), 262. https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik 23.11.2020.
- Црњански 1920б: М. Црњански, Стење, Београд: *Српски књижевни гласник: нова серија* I/4 (15. октобар), 263. https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik 23.11.2020.
- Црњански 1920в: М. Црњански, Објашњење „Суматре”, Београд: *Српски књижевни гласник: нова серија* I/4 (15. октобар), 265–270. https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik 23.11.2020.
- Црњански 1993: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу: роман*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Београд: Издавачка агенција „Драганић”.

- Црњански 1994а: М. Црњански, *Маска [1918&1923]*, Приређивање, белешке, коментари и поговор Гојко Тешић, Предговор Милорад Павић, Београд: Агенција „Драганић”.
- Црњански 1994б: М. Црњански, *Лирика Итаке*, Приредио и коментаре написао Гојко Тешић, Београд: Агенција „Драганић”.
- Црњански 1996: М. Црњански, *Приповедна проза. Приче о мушком. Приповетке. Дневник о Чарнојевићу*, Приредио Новица Петковић, Дела Милоша Црњанског, Том други, Књиге 5–7, Београд, Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d'Homme.
- Црњански 1999: М. Црњански, *Есеји и чланци I: књижевност, уметност*, Приредио Ж. Стојковић, Дела Милоша Црњанског, Том десети, Књига 21, Београд, Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског, Наш дом, L'Age d'Homme.
- Џацић 1976: П. Џацић, *Простори среће у делу Милоша Црњанског*, Београд: Нолит.
- Шмитран 1996: С. Шмитран, *Дневник о Чарнојевићу: роман о палингенезији света*, у: М. Шутић (ур.), *Милош Црњански: теоријско-естетички приступ књижевном делу: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 207–216.

Branko M. Vraneš

ONE HUNDRED YEARS OF INTERPRETING MILOŠ CRNJANSKI'S SUMATRAISM

Summary

One hundred years have passed since Miloš Crnjanski published an excerpt from his short novel *The Diary of Čarnojević [Дневник о Чарнојевићу]* in the periodical *Misao* from 1 April 1920, titled “Dream (An Excerpt from the Novel: of Čarnojević’s family, of war, of loves, and of Sumatra. Letters written by the novel’s protagonist from the hospital.)” [Сан (Одломак из романа: о породици Чарнојевићевој, о рату, о љубавима, и о Суматри. Писма, која јунак романа пише из болнице.)]. Shortly afterwards, Crnjanski published his famous poem “Sumatra” [“Суматра”], his poem “Rocks” [“Стење”] and his manifest “The Explanation of ‘Sumatra’” [“Објашњење ‘Суматре’”] in the periodical *Srpski književni glasnik* from 15 October 1920. These four generically diverse texts together proclaim the credo of Miloš Crnjanski’s Sumatraism, which represents a variation of the poetics of Etherism introduced in his play *The Mask [Maska]* from 1918, his poem “Etherism” [“Етеризам”] from *The Lyrics of Ithaca [Лирика Итаке]* and his essay on Ivo Andrić’s book *Ex Ponto* from 1919. The poetics of Sumatraism henceforth found itself in the center of numerous polemics, becoming one of the most studied “isms” in Serbian literary criticism. In this paper, an overview and a methodological analyses of various approaches to Sumatraism in the previous century is presented, from the early reactions of the author’s contemporaries to contemporary commentators.